

רחובות בנגב – ארבע עונות-חפירה

יורם צפרייר

ויישוב. רחובות בנגב היא האחרונה משש הערים שנערכו בה חפירות.*

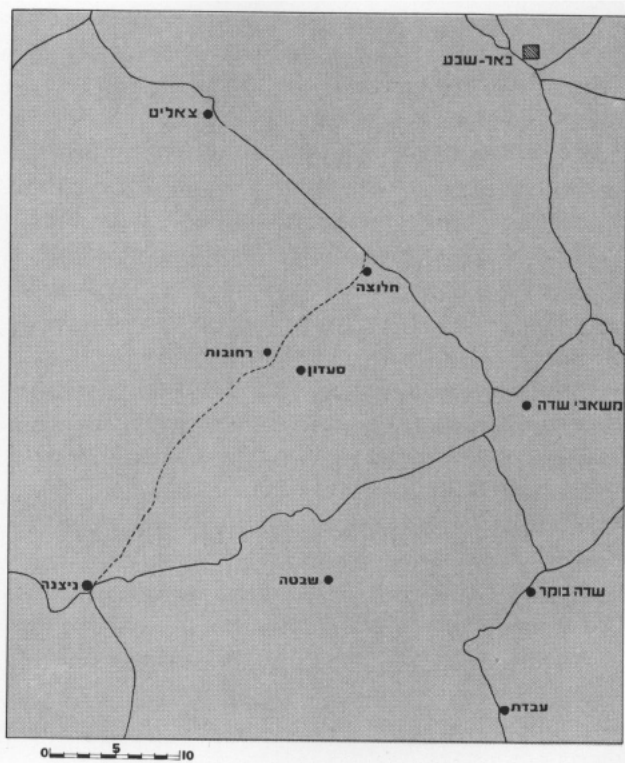
זיהוי האתר

רחובות בנגב היא העיר השנייה בערי הנגב מבחינת שטחה ומספר תושביה, אך למרות זאת אין אנו יודעים בבטחון כיצד נקראה בעת העתיקה. לפיכך אין בידנו לתאר את תולדות המקום בעזרת המקורות ההיסטוריים, ורק נוכל להיעזר בנאמר בהם על עניינים כלליים הקשורים באיזור. אדוארד רובינסון, הראשון מחוקרי המערב שביקר באתר בשנת 1838, התרשם מן השרידים ומן הבאר העמוקה, ועל-פי שיטתו העלה את האפשרות לקשור את השם הערבי ח'ירבת רוחיבה עם רחבות, בארו של יצחק (בר') כו : כב). ** כבר רובינסון עצמו העדיף לדחות את הזיהוי האמור, אך למרות זאת השתרש השם בספרות המחקר והנוסעים, ואף הביא לקביעת השם העברי של האתר. שיקוליו של רובינסון לדחיית הזיהוי היו מבוססים על ההנחה הסבירה, שפרק כו עוסק בצפון הנגב – סביבת נחל גרר – ועל הטענה, כי המקרא מדבר על באר, ולא על יישוב. אך מובן, שרובינסון לא ידע, כי המבנים מאו-חרים מימי יצחק. לשיקוליו של רובינסון אפשר להוסיף היום גם שיקולים ארכיאולוגיים : לפי שעה לא נתגלו

רחובות בנגב (ח'ירבת רוחיבה) היא אחד היישובים הגדולים שקמו בנגב בתקופה הנבטית-הביזאנטית. בספרות המחקר היא נזכרת על-פי-רוב יחד עם חמש ערים-אחיות : חלוצה, ממשית, עבדת, שבטה וניצנה. ואכן, למר-אית-עין יש דמיון רב בין שש הערים : כולן שוכנות בקירבת צירי-דרכים שחצו את הנגב, ולכולן פריפריה חקלאית בעמקי נחלים, הניזונים בחורף במי-שטפונות. ערים אלו – כמוהן כיישובים הקטנים יותר בהר הנגב – בנויות באבן מקומית. בתיהן רחבי-ידיים ומקורים בק-שות. קורות-הגג עשויות אבן. כנסיותיהן מעוטרות בגילופים באבן, ובכל בנייניהן חצובים בורות-מים. בעשורים האחרונים נערכו חפירות בכל שש הערים, בין מקיפות ובין מצומצמות. חפירות אלו הבליטו את המשותף ליישובי הר הנגב ולתרבותם בתקופה הנבטית-הביזאנטית, אך עם זאת גם הבהירו את הייחוד שבכל יישוב

* החפירות נערכו מטעם אגף העתיקות והמחיאונים, המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, בראשותו של כותב טורים אלה, ובשתי העונות הראשונות – יחד עם ד"ר רנטה רונטל. העונה הראשונה היתה בקיץ 1975, העונה השנייה והעונה השלישית נתקיימו באביב ובקיץ 1976, והעונה הרביעית היתה בקיץ 1979. עבודות השימור והשחזור נעשו בידי צבי בן-צבי ז"ל מטעם משמר המונומנטים של אגף העתיקות. בחפירות השתתפו סטודנטים רבים, בעיקר מקרב תלמידי המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית ומתנדדי בים מן הארץ ומחוץ-לארץ. המדידות והשחזורים נעשו בידי גיורא סולר, טרי כהן וצי'ארלס הגינבוטן. בדיקות אנתרופולוגיות נעשו בידי ג'ו הייאס, ובעונת 1979 – בידי ד"ר ברוך ארנסבורג. שגם נטל חלק פעיל בחפירה. צילמו זאב רדובן ויאן יוסף. בארגון ובמימון סייעו מדרשת שדה-בוקר, קיבוצים בסביבה – ובמיוחד ריבנים ושדה-בוקר – המועצה האזורית רמת-נגב וצה"ל. כן השתתפה בסיוע קרן "דורות" בניו-יורק. בניהול מחנה החופרים, שהוקם מדי עונה באתר המרוחק, טרחו במיוחד שרי צפרייר וגיורא אלקלעי.

** E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, London 1856, pp. 196-197

רחובות בנגב; תצלום-אוויר של האתר

1. הבאר
2. מאגר-מים פתוח
3. בית-מגורים (שטח A)
4. בתי-מגורים (שטח B)
5. ה"ח"אן" (שטח C)
6. הכנסייה
7. הכנסייה הצפונית (שטח E)
8. הכנסייה
9. הכנסייה המזרחית
- סייה הדרומית

אופי המבנים במקום, כלומר, אם היו מבני-אבן או מבני-ארעי — אוהלים או סוכות — ממין המבנים שגילה אבר-הם נגב בעבדת.*

היקף היישוב הנבטי מן המאה הא' לסה"נ אינו ידוע, אך יש מקום להניח, שהיה קטן בהרבה מזה של העיר הבי-זאנטית. אין ספק, כי במקורו היה יישוב זה תחנה ליד הדרך שהוליכה מחלוצה למרכז סיני או לרינוקורורה (אל-עריש) ולחוף מצרים. היה זה ענף צדדי, אף-כי לא נטול-חשיבות, של "דרך הבשמים", שעלתה מחצי-האי ערב לנמל עזה דרך פטרה. מותר להניח, כאמור, כי הבאר הע-מוקה הותקנה עוד בימי הנבטים, ובכך קיבלה תחנת-הדר-כים את חשיבותה המיוחדת. ייתכן, שגם מאגר-המים הפתוח שבמדרון הדרומי של העיר נבנה בידי הנבטים.

בידנו ידיעות מעטות בלבד על תולדות היישובים בהר הנגב המערבי אחרי סיפוחה של ממלכת הנבטים לאימ-פריה הרומית והקמתה של פרובינקיה ערביה (שנת 106 לסה"נ). צירוף העדויות ההיסטוריות והממצאים הארכי-אולוגיים מעלה תמונה כללית זו:

ברחובות שום שרידים מתקופת-הברונזה או מתקופת-הברזל, אף ששרידי מצודה ויישוב מתקופת-הברזל נתגלו לא הרחק מן האתר. אין נתונים על זמן חפירתה של הבאר, ואף אין סיכוי לעמוד על כך בעזרת מחקר ארכיאולוגי, שכן בימי קיומה נוקתה פעמים אחדות. עומקה הרב של הבאר — כ-60 מ', בדומה לעומק הבאר בעבדת — עשוי לחזק את הסברה, כי לפנינו באר נבטית. עם זאת אין זו הוכחה חותכת, שכן בבאר-שבע, למשל, נתגלתה באר מן התקופה הישראלית שעומקה אינו פחות בהרבה.

באשר לשם המקום בתקופה הנבטית ובתקופה הבי-זאנטית — התקופות העיקריות של קיום העיר — כבר הע-ליתי במקום אחר את ההשערה,* שיש לבקשו בין היישו-בים הנזכרים בפאפירוס מס' 79 מניצנה,** המיוחס לרא-שית המאה הז' לסה"נ. פאפירוס זה כולל רשימה של מביאי מנחות למנזר של סרגיוס הקדוש שבניצנה. מעש-רות האנשים הנזכרים בפאפירוס מוזהים אחדים על-פי מקום מוצאם, כגון חלוצה, שבטה, באר-שבע, סעדון (?) שבקירבת רחובות, ואף תְּנִיָּה (?) ופְּקִיִּיָּה, שני כפרים בעמק-החוף הדרומי. כן נזכרים כמה מקומות שעדיין לא זוהו: בּוּטִיאֹס, בְּדוּרְתָּה, בְּרִטִיָּבָה וּבִתּוּמֹלְכוֹן. הדעת נו-תנת, שבין השמות האלה ימצא גם שמה של רחובות, העיר הגדולה ביותר שבקירבת ניצנה. במיוחד מושכים את תשומת-הלב שני השמות האחרונים: ברטיבה (Βηρθεῖβα), הקרויה ללא ספק על-שם הבאר הטובה שבה, ובתומוולכוֹן (Βετομολαχον) או בתומולכה, שממנה באו כמה אנשים. נראה לי, כי הזיהוי עם המקום השני סביר יותר. בהקבלה לעיר עבדת, הקרויה על-שם עבדת, אחד ממלכי הנבטים, ולשמה היווני של העיר — אֶבּוֹדָה (Εβόδα) או אוֹבּוֹדָה (Ὀβόδα) — אני נוטה להניח, כי השם בתומול-כוֹן אינו אלא צורה יוונית של השם בית-מלכו, וכי הוא מנציח את המלך שאולי ייסד את המקום: מלכו הא' (אמצע המאה הא' לפני סה"נ) או מלכו הב' (אמצע המאה הא' לסה"נ).

תולדות העיר

השרידים הקדומים ביותר שנתגלו לפי שעה, הן בחפירה הן על-פני השטח, הם חרסים מן התקופה הרומית הקדו-מה וחרסים נבטיים מצוריים, האופייניים למאה הא' לפני סה"נ ולמאה הא' לסה"נ. נתגלו חרסים מסוג זה בשט-חים B ו-C שבדרום העיר ובמרכז, במקומות שבהם הגיעה החפירה אל מתחת למיפלסי הרצפות של המבנים, לעתים עד פני הסלע. אבל בצורה בולטת ביותר היו החר-סים הקדומים מרוכזים בשוליים הדרומיים-המזרחיים של העיר, כמו, למשל, במילוי שמתחת לרצפות בניין-המגו-רים שנחשף בשטח A, ובעיקר בשטח שממזרח לשטח הב-נוי של העיר הביזאנטית. ללא חפירות אין לקבוע מה היה

* Revue Biblique, LXXXIV (1977), pp. 426-427
 C. J. Kraemer, Excavations at Nessana III (Non-Literary Papyri), Princeton 1958, pp. 227-233

* קדמוניות, י (תשל"ז), עמ' 21-28.

שרידיים אחדים שאפשר לייחסם לשלב המאוחר של התרבות הנבטית — כלומר, ימיה של פרובינקיה ערבית — וביניהם אבן-בנייה ועליה כתובת נבטית וביוונית וכו'. תרת נבטית. זמן הקמתה של הכנסייה המרכזית — שהיא קרוב לוודאי הכנסייה הקדומה של העיר — לא נתברר סופית, אך מותר להניח, שכבר נבנתה בראשית המאה ה' לסה"נ, או אפילו בשלהי המאה ה' (וראה להלן). התקופה הביזאנטית היתה תקופת-הפריחה של רחובות. בתקופה זו הגיע הר הנגב לשגשוג ללא תקדים. מן הבחינה המינהלית נכלל האיזור בפרובינקיה פאלסטינה מאז ימי דיוקלטיאנוס בשלהי המאה ה'ג', ולאחר חלוקתה של פרובינקיה זו סמוך לשנת 400 לסה"נ נכלל ב"פאלסטינה השלישית".

הדרך לסיני מחלוצה דרך רחובות וניצנה חידשה את ימיה, אלא שעכשיו לא שירתה עוד את סחר-הבשמים הבינלאומי, כי-אם את תושבי הסביבה, את הסחר הפנימי המצומצם ובראש וראשונה את שירות-הצליינים שירדו להר סיני ולמנזר סאנטה קאתרינה או עלו משם לארץ-הקודש. החקלאות היתה מקור-הפרנסה העיקרי, כמו בשאר יישובי הנגב. מסביב לרחובות יש נחלים רבים, שבעמקיהם התרבוה אדמת-ליס פורייה. בעמקים אלה, ובעיקר בעמק הרחב של נחל שונרה (ואדי רוחיבה) שמדרום לעיר, הוכשרו השדות להשקיה במי הנגר העילי ועובדו על-פי מיטב הידע הטכנולוגי של חקלאות המדבר בימים ההם: בניית טראסות לרוחב הנחלים, התקנת תעלות לאיסוף מי-הנגר והטייתם וכן עידור מתמיד של השכבה העליונה כדי למנוע התייבשות הקרקע. לעומת זה כמעט אין למצוא על המדרונים שבסביבה תלוליות של אבני-סיקול ("תולילאת אל-ענב") דוגמת אלו המצויות בסביבת שבטה ועבדת.

בימי שיא התפשטותה השתרעה העיר על שטח של 130 דונאם, בקירוב. בתי-המגורים היו רחבי-ידיים, אלא שעמדו בצפיפות רבה זה ליד זה. בתצלום-האוויר אפשר להבחין במידה רבה של ריגולאריות בסידור הרחובות וגושי-הבניינים — כאילו נשתמרה מסורת-הבנייה הרומית של זוויות ישרות, שלא כערים אחרות בנגב, ובעיקר שבטה, שאין להבחין בהן בריגולאריות כלשהי. והנה, בשעת החפירות, ובייחוד בשטח B, נתברר, כי סידור הבניינים לא היה כה קפדני כפי שאפשר היה להניח על-פי התצלום, וכי לא היתה הקפדה מיוחדת על זוויות ישרות או על רוחב אחיד של הרחובות. מסתבר אפוא, שבניית העיר עולה בקנה אחד עם עקרונות-הבנייה שנהגו בארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית, כלומר, הימנעות מתכנון נוקשה.

מן הגרעין המרכזי — כלומר, איזור ה"ח'אן" והכנסייה המרכזית — התפשטה העיר לכל עבר, ותוך כדי כך נבנו כנסיות נוספות. כנסייה אחת נתגלתה בקצה השטח העירוני במזרח, ואילו שתי כנסיות נוספות נמצאו מחוץ לשטח-המגורים — אחת בדרום, סמוך לדרך ולבאר,

אחרי הקמתה של פרובינקיה ערבית נסללה, כנראה, הדרך הראשית מיהודה לערבה, שהיתה סעיף של "דרך טראיאנוס" שבין אילת לסוריה. הדרך עברה במעלה-צפיר, הלוא הוא "מעלה-עקרבים הרומי". ליישובים שלאורכה, ובמיוחד לממשית, היתה זו תקופת פריחה. לעומת זה פחתה חשיבותה של "דרך הבשמים" שבמערב הנגב, בד-בבד עם ירידתם של היישובים בהר הנגב. אין לנו יודעים מה היה היקפה של ירידה זו, הן מבחינת ממדיה הן מבחינת זמנה. ההתעוררות המחודשת חלה במאה ה'ה' לסה"נ, ואולי כבר במחצית השנייה של המאה ה'ה'. בבואנו לעמוד על מצב הדברים במאות ה'ב'—ה'ה' לסה"נ, הקושי העיקרי נעוץ בחוסר-האפשרות להבחין בוודאות בין רוב סוגי הקיראמיקה ששימשו במאות ה'ב'—ה'ג' לסה"נ ובין אלה ששימשו במאות ה'ד'—ה'ה'. כל עוד לא יתברר הדבר נהיה תלויים במידה רבה בממצאים מיוחדים, כגון מטבעות, כתובות, כלי-יבוא, נרות וחלקים ארכיטקטוניים.

כדי לתרום לבירור העניין פתחנו שני שטחים: ה"ח'אן" (שטח C) והכנסייה המרכזית (שטח D). בשטח הראשון רצינו להיווכח אם בתקופה הרומית המאוחרת (המאות ה'ב'—ה'ד' לסה"נ) היה במקום יישוב, ואילו בשטח השני ביקשנו לבדוק מתי חל שלב ההתעוררות בתקופה הביזאנטית ונתקבלה הנצרות בנגב. ואכן, בשטח C נתגלו

רחובות בנגב; מצבה מבית-הקברות ועליה השם אַאוֹנָה

רחובות בנגב; חדר בבניין בשטח B; בצרי הפתח נראים בסיסי האומנות שנשאו את קשתות הגג

אחדים הצמודים לחצר. החדרים היו מקורים בקשתות, ועליהן קורות-אבן, כמו בכל המבנים הפרטיים ברחובות. במילוי שמתחת לרצפת הבניין נחשפו חרסים ביזאנטיים מעורבים בחרסים נבטיים מצויירים ובחרסים מטיפוס טרה-סיגילאטה מזרחית, ופירוש הדבר, כי הבניין עמד בקירבה רבה ליישוב הנבטי הקדום. ואכן, סקר על-פני השטח העלה, כי האיזור שממזרח לעיר עשיר ביותר בשרידיים נבטיים.

הבניין עצמו נבנה, כפי הנראה, במאה ה' לסה"נ. בח-דרים נתגלו כמה מיתקנים של אבן, שמהם ראוי לציין במיוחד "ארגז" העשוי לוחות-אבן. כיסה אותו לוח-אבן רחב, שהיה במיפלט אחד עם רצפתו של חדר מוארך ללא דלתות. הכניסה לחדר היתה באמצעות סולם-עץ. מן-הסתם לפנינו "קופה", שבה החביא בעל-הבית את מיטב רכושו. למרבה האכזבה לא נמצא בה דבר.

רצפות החדרים היו עשויות לוחות-ריצוף שטוחים ומוחלקים, כמו בשאר המבנים ברחובות. לוחות-הריצוף נשדדו ברובם אחרי נטישת הבית, בין בידי שכנים ובין בידי נוודים.

בנייני-מגורים בדרום העיר (שטח B)

בשטח B שבשוליה הדרומיים של העיר נתגלו חלקים של שני בנייני-מגורים*. בסך-הכול נחשפו חמישה חדרים, בין בשלימותם ובין בחלקם. גם במבנים אלה היו חצרות פנימיות גדולות. דומה, ששיטת-הבנייה המקובלת ברחובות ובאתרים אחרים בהר הנגב היתה התקנת חצר פתוחה רחבת-ידיים בתוך הבניין. בחצר זו התנהלו רבות מעבודות הבית, ופתחי החדרים פנו אליה. הקירות נשתמרו היטב. אף נחשפה דלת שלימה, על משקופה, שחיברה בין שני חדרים. בחדרים אחרים נחשפו הקשתות הנפולות של הגג ולוחות-הקירוי, ואפשר אפוא לשחזר את הגג. הכניסות לבתים היו נאות ומרווחות, ובהן מיתקנים לנעימה. במקרים אחדים היתה בניית הקירות גרועה יחסית, אך טיח לבן חיפה על הסידור הלקוי של האבנים. באחד

ואחת בשטח E שבצפון (להלן: "הכנסייה הצפונית"). בכל מבני העיר, פרטיים כציבוריים, היו בורות-מים חפורים וחצובים בסלע, שהוזרמו אליהם מי-הגשמים מן הגגות, החצרות והרחובות. הבורות היו מקור-המים העיקרי של תושבי רחובות, שכן קשה להניח, שמימי הבאר, שקצב השאיבה בה היה בוודאי איטי, יכלו לספק את צורכי כל התושבים ועדריהם נוסף על צורכי השיירות שעברו במקום. סמוך לבאר הוקם בית-מרחץ, שנהרס, כפי הנראה, בימי הטורקים. פרטיו ידועים לנו מתרשימיו של א' מוסיל משנת 1902.

אין אנו יודעים מה היה מספר התושבים, ואפשר רק לאמוד אותו על-פי שטח היישוב: 5,200, בקירוב, בהנחה שהיו כ-40 נפש לדונאם. עם זאת ראוי לזכור, שגם מחוץ לשטח העיקרי של העיר עמדו מבנים אחדים.

לפי שעה אין בידנו תשובה על שאלת מוצאם של תושבי העיר. בין השמות הנזכרים בכתובות-הקבורה מבית-הקברות ובכתובות הכנסייה הצפונית יש שמות רבים בעלי צליל מקומי — נבטי או ערבי — אף-כי לעתים שוותה לשמות צורה יוונית, בדומה לממצא במקומות אחרים ולארכיון הפאפירוסים מניצנה. משתקפת כאן תמונה של חברה שחלק ממנה היגר מצפון הארץ או מארצות אחרות, וחלקה האחר כלל תושבים מקומיים צאצאי הנבטים או בני שבטים מקרוב באו. את כל החלקים האלה ליכדו עוצ-מתה של המדינה הביזאנטית במאות ה'—ה' לסה"נ וכוחה הרב של הכנסייה הנוצרית. הסתפחותם אל הנצרות של בני השבטים, שהיתה חלק מתהליך הצטרפותם אל היישובים, הבטיחה את שלום האיזור בצורה יעילה יותר משעשו זאת חילות הקיסר או המיליציות המקומיות.

מבנה זה התערער בעת הכיבוש הפרסי-הסאסאני (614—628), ולאחר הכיבוש הערבי בעשור הרביעי של המאה ה' התמוטט כליל. השליטים הערביים לא היו מסוג-לים להגן על תושבי המקום מפני פשיטות שבטי-המדבר ולסייע להם כאשר פקדו אותם פגעי-טבע, וכך ניטלו התנאים ההכרחיים לקיום באיזור כה קשה. ואכן, בהדרגה נטשו התושבים את המקום. לא נתגלו הכלים הערביים המעוטרים והמזוגגים האופייניים למאה ה' לסה"נ ולמאות שלאחריה, ודבר זה מעיד, כפי הנראה, שסמוך לשנת 700 כבר היתה העיר נטושה כמעט לחלוטין. במבנים הריקים שעדיין לא נחרבו ישבו מדי פעם נוודים והו-תירו מיתקני-ארעי, אפר מדורות, מטבעות בודדים וכמה כתובות כופיות.

בניין-מגורים בדרום-מזרח העיר (שטח A)

בשטח A שבקצה הדרומי-המזרחי של העיר נמצאו חלקים של בניין-מגורים*. החפירות עדיין לא נסתיימו, ותכנית הבניין לא נתחזרה במלואה, אף שהמסקנות הסטרא-טיגראפיות ברורות. זהו בניין גדול ומרשים, ובו חדרים

* הבניינים נחשפו בקיץ 1979 בפיקוח רבקה בירגר ויוסף פטריך.

* הבניין נחשף בקיץ 1976.

הטיפוסים המובהקים של כלי-חרס מן המאה הח' שנח-שפו בשבטה ובניצנה, ולכן יש מקום להניח, שהגג התמוטט בראשית המאה הח' לסה"נ, לכל המאוחר.

חדרים אחדים היו עשירים בממצאים, ואילו חדרים אחרים היו כמעט ריקים. רבים במיוחד היו הממצאים בחצר (או הרחבה) שלפני אחד המבנים. אולי לפנינו מקום-חנייה לתושבים ולעוברי-אורח. מכל-מקום, נתרבדו בה לגובה רב חרסים ומוקדי מדורות.

הממצאים הם ברובם כלי-חרס מקומיים, אך נתגלו גם כלי-חרס מצויירים — כנראה ממצרים — וכלי-חרס מצ-פון אפריקה. מחפצי-המתכת ראוי לציין פסלון-ברונזה זעיר של יעל. אבל בראש וראשונה היה שטח זה עשיר בכתובות יווניות בדיו אדומה או שחורה על-גבי כדים.

בטרם יסתיים עיבוד הקיראמיקה שנחשפה בחדרים אין לקבוע את הכרונולוגיה של המבנים בשטח B. זמן הקמתם אינו ידוע, אף שניתן להניח, שראשיתם במאה הה' או במאה הו', עת התפשטה העיר במורדות הגבעה כלפי דרום. בשטח זה נתגלו חרסים נבטיים מצויירים אך ורק על-גבי הסלע ברבדים התחתונים של ההצטברות.

שטח B משתרע בשולי העיר, ולכן ביקשנו לעמוד על ביצורי היישוב. נתברר, כי לפחות בשלהי התקופה הבי-זאנטית היו הבתים החיצוניים מחוברים זה לזה בקירות מחברים, שעוביים עד 1 מ', כלומר, כעוביים של קירות הבתים. ייתכן, כי בראשית התקופה היו לעיר דרכי-גישה אחדות, אלא שנחסמו במרוצת הזמן. אין לדעת אם נחסמו בגלל התערערות הבטחון הכללי בראשית המאה הו' או כדי למנוע הסתננות של בני השבטים מן הסביבה.

ה"ח'אן" (שטח C)

לאחר שנתברר לנו, כי הבניינים בשטח B נבנו רק בשלב מאוחר יחסית של קיום העיר, החלטנו לחפש שרידים קדומים יותר במרכז השטח העירוני, שבו נמצאה גם הכנ-סייה המרכזית. בשטח C חשפנו מבנה ריבועי, שאורך צל-עותיו כ-30 מ'. הוא כולל חדרים הנמצאים משלושה (או ארבעה) צדדים של חצר מרכזית גדולה, ובה בור-מים. עד כה חשפנו שני חדרים בשלימותם וכן חלקים מאולם, חל-קים מן החצר המרכזית וחלק מן המבוא הראשי של הבניין.* בגלל מבנהו הנחננו, כי לפנינו "ח'אן" או מלון-שיירות, אך יש גם אפשרויות אחרות: קסרקטין של יחידה צבאית שחנתה במקום או ביתו של איש אמיד מאוד.

על-פני הסלע, מתחת למיפלס-החיים של החצר, מצאנו שפע של חרסים נבטיים מצויירים ושל חרסי טרה-סיגילאטה מן המאה הא' לסה"נ. בבניין עצמו נתגלו בעיקר חרסים ביזאנטיים וחפצים של עץ, מתכת, עצם ושנהב האופיי-ניים לתקופה הביזאנטית.

בשני החדרים שנחשפו בשלימותם נשדרו הרצפות. בחצר נמצאו עדויות לשיבה במקום אחרי שניטש הבניין,

* המבנה נחשף בקיץ 1979 בפיקוחו של יזהר הירשפלד.

רחובות בנגב; יעל של ברונזה; גובהו כ-5 ס"מ (שטח B)

החדרים נתערערה הקשת שתמכה את הגג, ודיירי הבית מילאו את החדר בעפר כדי למנוע מפולת מוחלטת. בחדרים אחדים נשארו הרצפות שלימות, ואילו בחדרים אחרים נשדרו. באחד החדרים נתגלו שכבות עבות של אפר ושברי-כלים, וביניהן שכבות דקות של חול וליס, דבר העשוי להבהיר את תהליך נטישת הבניין: תחילה נשדרו מרצפותיו, ואחר-כך שימש מדי פעם דיירים ארעיים, שהתקינו תנורים ומוקדי מדורות. את האפר ערמו ליד הקירות. בין התיישבות-ארעי למשנה התרבדו שכבות של חול וליס שהביאו סופות-האבק הפוקדות את האיזור לעתים קרובות. לבסוף נפלו הקשתות והגג.

הקיראמיקה הרבה שנחשפה בחדר זה ובחדרים אחרים היא קיראמיקה ביזאנטית טיפוסית, ששימשה בנגב גם בעשורים הראשונים שאחרי הכיבוש הערבי. לא נמצאו

רחובות בנגב; חדרים בצד המערבי של חצר ה"ח'אן"

רחובות בנגב; הכנסייה המרכזית: מבט לצפון-מזרח אל הבמה והאפסיס

חות בחלקו — חללים שקורו בקשתות. מתחת לחדרים הצדדיים שליד האפסיס נתגלו חדרים מקורים בקשתות, אלא שעדיין לא נחשפו, ולכן אין לדעת אם היו חלק בלתי-נפרד של הכנסייה עצמה ואם היו חדרים דומים גם מתחת לאפסיס ולבימה.

באפסיס נבנה סנתרון, שנשתמר ברובו. רצפת הבימה היתה מרוצפת בלוחות-שיש גדולים, שנשדדו ברובם; רק אחדים מהם נשארו באתרם. מהמורות באמצע הבימה מצביעות על מקום המזבח והקיבורים — מעין חופה בנויה, שסוככה על המזבח. זו הפעם הראשונה שנתגלה שריד ברור של קיבורים, אף שגם במקומות אחרים נתגלו שרידים שרמזו על קיומו. תגלית בלתי-שיגריתית נוספת היא מחיצה בנויה משני צדי הבימה, במקום שבדרך-כלל ניצב סורג עדין של אבן-גיר או של שיש. בכנסייה נתגלו חלקים ארכיטקטוניים רבים: כותרות, משקופים ובסיסים, רובם של אבן-גיר ומיעוטם של שיש. כן נתגלו שרידים מן הגג, כגון שברי-עץ, מסמרי-מתכת וטיח אפור. מן הממצאים המיוחדים בחדרים הצדדיים, ובייחוד בחדר הצפוני, מן הראוי לציין שברים של מיתקנים לנרות-זכו-כית שהיו קבועים בקירות וכן נאד-עור, על פקק-האבן שלו, ובו שרידי תמרים.

הכנסייה הצפונית (שטח E)

הכנסייה הצפונית, יחד עם האטריום שלה, היא אחד ממבני-לולי-הכנסייה הגדולים ביותר בנגב.* הכנסייה הוקמה בצפון-צפון-מערב העיר, מחוץ לשטח-המגורים העיקרי. זוהי באסיליקה בעלת שלושה אפסיסים, הדומה לכנסיות אחרות בנגב בעלת שלושה אפסיסים, ובמיוחד לכנסייה הצפונית של שבטה. בשעת החפירה אפשר היה לעמוד על שלבי-הבנייה של הכנסייה: תחילה נבנה מלבן, שאורכו הפנימי 24.80 מ' (80 רגל ביזאנטיות) ורוחבו הפנימי 13.10 מ'. במזרח המלבן נבנה קיר עבה,

* הכנסייה הצפונית היתה שטח-החפירה העיקרי בעונות 1975—1976. בעונת 1979 נחשפו חלקים מן האטריום וקברים אחרים בפיקוחם של ריכב רובין ואסתר דינור.

אל-נכון של תושבים ארעיים בתקופה הערבית הקדומה: תעלת-מים בנויה מאבנים בשימוש משני וכן חדר במיפולס גבוה, מעל להריסות, שנבנה באחת מפניות החצר ורוצף במרצפות שנעקרו מחדרים אחרים. בקירותיו משוקעים חלקים ארכיטקטוניים ביזאנטיים, שאולי נלקחו מן הכנסייה השכנה. לפי שעה זה המבנה היחיד — פרט למיתקני-מים ולמיתקני-ארעי צנועים — שנבנה בתקופה הערבית הקדומה.

שני החדרים שנחשפו בשלימותם נמצאים באגף המערבי של הבניין. אחד מהם פונה אל החצר הפנימית, ואילו האחר פונה אל הרחוב שממערב לבניין, שמיפולסו גבוה יותר, והיה צריך לעלות אליו במדרגות-עץ. באגף המערבי-המערבי של הבניין היה אולם, ובו שתי שורות של אבוס-אבן בין אומנות, שהיו מקורות בקשתות. רק איבוס אחד נחשף בשלימותו. לפי שעה אין אפשרות לעמוד על הסידור הפנימי של האולם, אך אין ספק, שהיתה זו אורווה — כנראה לשישה סוסים — מסוג האורוות שנתגלו בממשיה. אורוות ממשית מיוחדות לתקופה הנבטית המאוחרת, כלומר, ימיה של פרובינקיה ערביה. במקום אחר בחצר נתגלתה כותרת מעוטרת בסגנון נבטי מובהק. בחדר שבצפון-מערב הבניין, שחפירתו רק החלה, נמצאה אבן ועליה כתובת קצרה בנבטית וביוונית. החלק היווני כולל את המלה *μνησθε* (כך!) — כלומר, "זכור" — וכנראה שם בהמשך. החלק הנבטי אולי כולל את השם הזה בנבטית.

עוד מוקדם לסכם את הממצא, שכן רק חלק קטן מן המבנה נחשף, וגם הקיראמיקה עדיין לא נבדקה. עם זאת דומה, שיש יסוד לשער, כי המבנה כבר עמד בימי פרו-בינקיה ערביה, וכי היה חלק מן הגרעין הקטן של העיר בתקופה הרומית המאוחרת.

הכנסייה המרכזית (שטח D)

גם החפירה בכנסייה המרכזית אינה בשלבי ההתחלה.* לפי שעה נחשף רק חלקה המזרחי: האפסיס והבימה, חלק מן החדרים שמצדי האפסיס והקצה המזרחי של הסיטרה הדרומית.

הכנסייה היא באסיליקה בעלת אפסיס יחיד, טיפוס שהוא קדום יותר מטיפוס הכנסיות בנגב בעלות שלושת האפסיסים.** ייתכן, כי הכנסייה כבר הוקמה בשלהי המאה ה-4 לסה"נ.

במילוי שמתחת לרצפת הסיטרה הדרומית נחשפו שרידים מנותצים של עמודים צבועים, כפי הנראה שרידים של מבנה מפואר (מקדש?) מן התקופה הרומית המאוחרת. אורכה של הכנסייה יותר מ-20 מ' ורוחבה הפנימי כ-12 מ'. הכנסייה בנויה במדרון המשתפל מזרחה, ועל-כן נבנה חלקה המזרחי על מסד, שהיה עשוי — לפי

* החפירה נערכה בקיץ 1979 בפיקוחו של יוסף פטריך.
** א' נגב, קדמוניות, ט (תשל"ו), עמ' 17—18.

רחובות בנגב; הקאפלה של הכנסייה הצפונית

סייה. בצפון הכנסייה נבנתה קאפלה מפוארת. בדרום נצמדו אל הכנסייה מגדל-מדרגות וחדר נוסף, ובו פרסקו וכתובות בדיו.

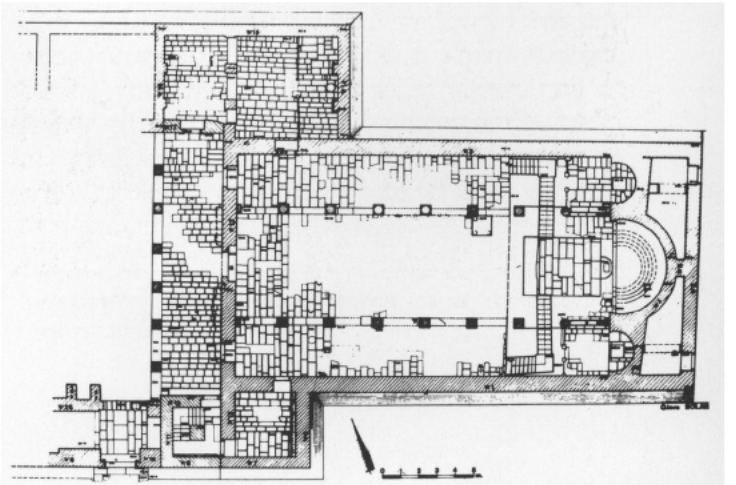
האגף המזרחי של האטריום, שעטר אותו סטיו, שימש מעין נארתיקס חיצוני (אֶקְסוֹנָארְתֵקְס). מצפון לאטריום ומדרום לו היו חדרים, אך רק האגף הדרומי נחשף. בצדו המזרחי של אגף זה נתגלה שער הכנסייה. בקצהו המערבי של האגף נחשף חדר ריבועי, ואילו במרכזו נתגלה חדר מוארך מאוד. בהקבלה לממצא במנזרים במקומות אחרים אפשר להניח, כי לפנינו חדר-האוכל (רפקטוריום) של מנזר, ובו שולחן-אוכל (טרפזיה) ארוך וצר. בתוך האטריום היה בור-מים גדול.

הן מבחינת תכנית הבניין הן מבחינת עיצובם ועיבודם של פרטים ארכיטקטוניים רבים דומה הכנסייה הצפונית לכנסיות האחרות בנגב. אך בפרט אחד מתייחד המבנה: מתחת לבימה היתה קריפטא (קאפלה תת-קרקעית) גדולה, שמידותיה 4.30×3.40 מ', בקירוב. חלקה התחתון נחצב בסלע, ואילו חלקה העליון עשוי קירות-אבן וקמרון-חבית. הקמרון נהרס מכובד עיי-המפולת של האפיסקופ והעמודים, והקריפטא התמלאה עפר וחלקים ארכיטקטוניים רבים,

ובו שלושה אפסיסים ובימה. את חלקו העיקרי של המלבן חילקו שני טורי-עמודים לאולם-תווך ולסיטראות.

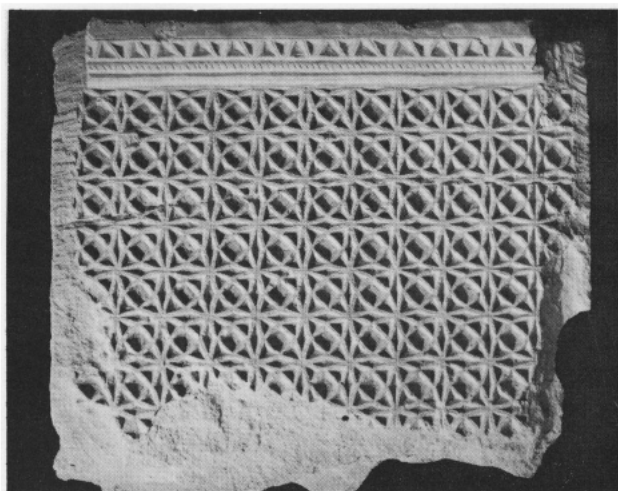
בין האפסיסים לאולם הפריד סורג, שחלקים ממנו נתגלו. הבימה בלטה אל תוך האולם, אלא שהיתה הרוסה ברובה. עם זאת ברור, שבלטה יותר מאשר השטח המגודר שבחזית האפסיסים הצדדיים. באפסיסים אלה נמצאו בסיסים על שולחנות או מזבחות. מאחורי האפסיסים הצדדיים נבנו חדרים, אלא שלא היו פתחים ביניהם ובין פנים הכנ-

רחובות בנגב; תכנית הכנסייה הצפונית

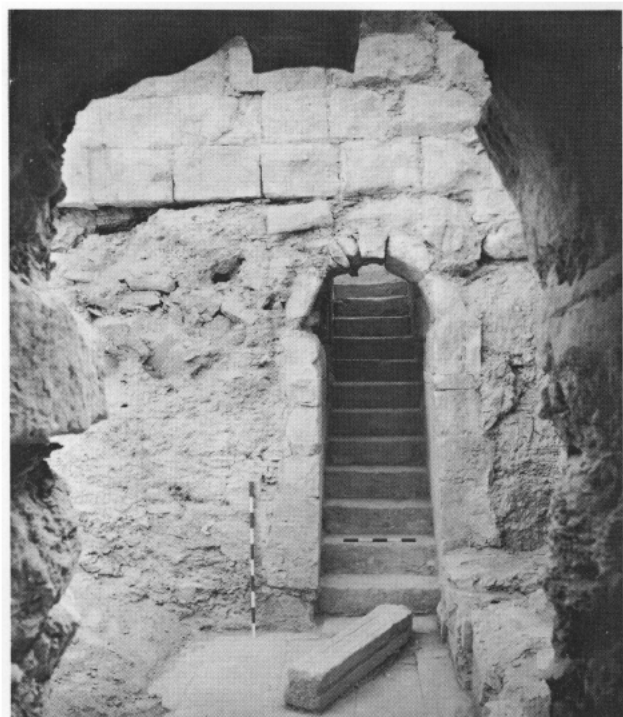

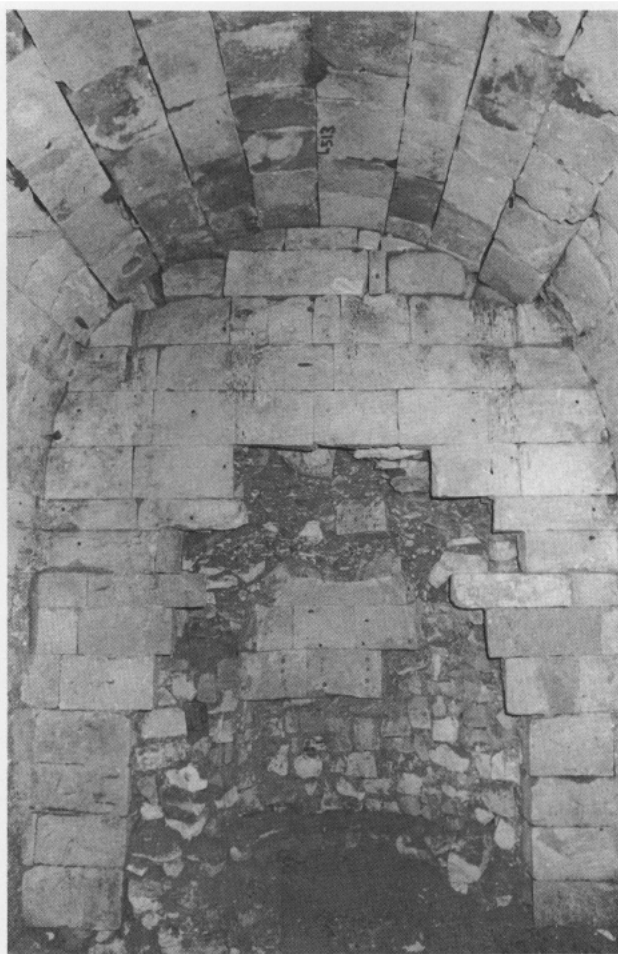
רחובות בנגב ; הכנסייה הצפונית ; שבר פרסקו ועליו פני אדם

רחובות בנגב ; לוח־סורג מן הקאפלה של הכנסייה הצפונית

רחובות בנגב ; הקריפטת של הכנסייה הצפונית ; מבט לגרם־המדרגות הדרומי ; במפולת נראה עמוד סורג

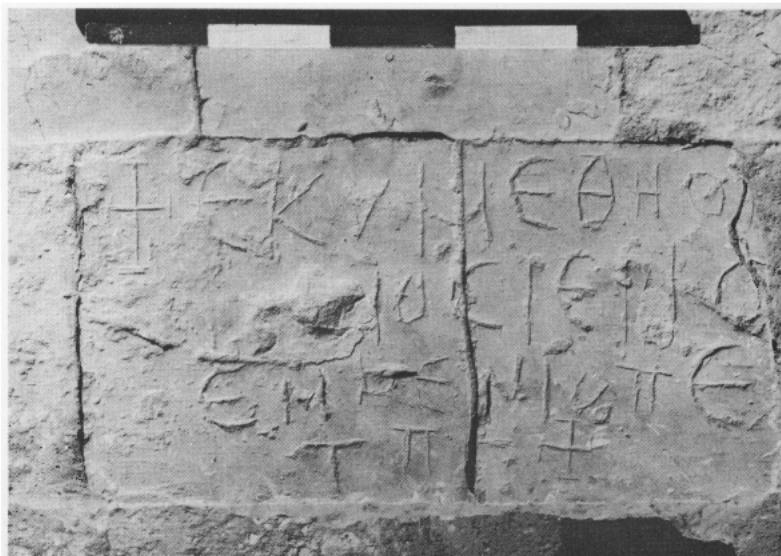
רחובות בנגב ; הקריפטת של הכנסייה הצפונית לאחר שחזור ; מבט לקיר המזרחי

הכנסייה הצפונית היתה עשירה בכתובות יווניות, מי-עוטן כתובות-הקדשה או שמות של נדבנים. מחוץ לאולם הכנסייה נמצאה קבוצה גדולה של שמות ונוסחי-ברכה החקוקים במרצפות ובקירות. חשובות במיוחד כתובות-הקבורה שנתגלו על קברים שבתוך הכנסייה עצמה — לעתים אף באתרן — שכן בהרבה מקרים שרדו בהן שמות ותאריכים. התאריך הקדום ביותר הוא משנת 383 למניינה של פרובינקיה ערביה, כלומר, שנת 488 לסה"נ. לממצא זה נודעת חשיבות רבה במיוחד, שכן הוא מעיד, שהכנסייה הוקמה במאה ה' לסה"נ, לפי דעתי בשנות השישים של המאה ההיא. נוסף על כך יש בו בממצא זה הוכחה חותכת, שטיפוס הבאסיליקה בעלת שלושת האפסיסים כבר נפוץ בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה ה' לסה"נ.

רוב הקבורות המתוארכות הן מן המחצית הראשונה של המאה ה'. הקבורה המאוחרת ביותר היא משנת 555 לסה"נ, אך אין ספק, שהכנסייה הוסיפה לשמש עד שניטשה העיר, כלומר, עד סמוך לשנת 700. לאחר-מכן התיישבו שבטים ערביים בחלקים של הכנסייה, אך לא באולם, שכן גג-העץ והרצפות נשדדו ברובם. שבטים אלה הותירו, כאמור, מיתקני-ארעי, אפר מדורות, חרסים וכתובות אחרות בכתב כופי.

ספרות נבחרת

- א' נגב, "הנבטים בנגב", בתוך: א' שמואלי ו' גרדוש (עורכים), ארץ הנגב — אדם ומדבר, תל-אביב תשל"ט, עמ' 226—269.
- י' צפריר, "ההתיישבות הקדומה בנגב — ראשי פרקים", טבע וארץ, יב (1970), עמ' 221—225.
- הנ"ל, "בעיות הבטחון של ספר המדבר בתקופה הביזאנטית", טבע וארץ, יז (1975), עמ' 213—218.
- Y. Tsafir, "Rehovot (Kh. Ruheibeh)", *Revue Biblique*, LXXXIV (1977), pp. 422-426
- T. Wiegand, *Sinai*, Berlin-Leipzig 1920, pp. 57-61; Pls. III-V
- C. L. Woolley & D. Lawrence, "The Wilderness of Zin", *Palestine Exploration Fund Annual*, 1914-1915, pp. 113-117, 143-145
- A. Musil, *Arabia Petraea*, II: *Edom*, Part 2, Vienna 1908, pp. 79-83
- A. Negev, "The Churches of the Central Negev — An Archaeological Survey", *Revue Biblique*, LXXXI (1974), pp. 400-422
- A. Negev, "Oboda, Mampsis and Provincia Arabia", *Israel Exploration Journal*, XVII (1967), pp. 46-55
- R. Rosenthal, "The North Church and the Monastery at Sobota (Shivta)", Ph.D. Thesis, The Hebrew University of Jerusalem, 1974
- Idem, "Bauform und Kult in den Negevkirchen — Eine regionale Studie. I: Die Nordkirche von Sobota", *Das Heilige Land*, 108 (1976), pp. 7-30; II: "Die Dreiapsidenkirche in Syrien-Palästina", *ibid.*, 109 (1977), pp. 5-14
- A. Alt, *Die griechischen Inschriften des Palaestina Tertia westlich der Araba*, Berlin-Leipzig 1921, pp. 31-37

רחובות בנגב; כתובת משנת 488 לסה"נ מן הכנסייה הצפונית

וביניהם חלקי שיש וכתובות.* לפנים היתה הקריפטה מצופה כולה שיש, שחלק ממנו נמצא באתרו. שני טורי מדרגות, שנשתמרו היטב, שימשו לכניסה אל הקריפטה מן הסיטראות וליציאה ממנה. סידור זה, המאפשר תנועה נוחה של תהלוכות וקבוצות מעריצים ללא הפרעה לפולחן הסדיר בכנסייה, אופייני לכנסיות שבהן יש ביקורים תכו-פים של עולי-רגל, כמו, למשל, כנסיית-המולד בבית-לחם משלב-הבנייה של ימי יוסטיניאנוס, כנסיית אלאונה בהר-הזיתים, הכנסייה במנזר סאנטה קאתרינה בסיני, אף ששם התנועה איננה אנכית, אלא אופקית, לעבר "הסנה הקדוש" שמאחורי האפסיס. קריפטה דומה מבחינת הסידור והמב-נה נתגלתה בשנת 1976 בחורבת ברכות שבהר חברון.** אין אנו יודעים מניין נבעה קדושת הקריפטה והכנסייה כולה, אך מותר להניח, שנשתמר בה שריד מקודש — כגון עצם של קדוש — בתוך תיבת רליקוויאריום. מן התיבה לא שרד דבר, ומותר להניח, כי התושבים נטלוה עמם כאשר נטשו את המקום, ורק נותרה המהמורה שבה ניצבה בבסיס האפסיס אשר בקיר המזרחי של הקריפטה. מן הממצאים הרבים בכנסייה ראוי לציין במיוחד שתי קעריות קטנות בגלל יופיין ונדירותן. קוטרן כ-6 ס"מ, ועליהן ציורים בצבע של דמויות קדושים (וראה השער האחורי). היו אלו שתיים מתוך ארבע קערות, ואולי אף יותר (קשה היה למיין את השברים הזעירים של הקערות הנוספות). אין אנו יודעים למה שימשו הקערות — אולי לעיטור של תיבה, של זרועות צלב או של מסגרת לאיקונין גדול.

* בשנת 1976 שוחזר קמרון הקריפטה בכשרון רב בידי משחזר העתי-קות צבי בן צבי ז"ל, שנספה בדרכו לעבודת-שחזור במצדה. צבי בן-צבי היה שותף למפעל החפירות מראשיתו, ושחזור הקריפטה היה בין העבודות המורכבות והחשובות שעשה לפני מותו.

** על חפירה זו ראה: קדמוניות, יא (תשל"ט), עמ' 120—128.